

ΦΑΝΗΣ Δ. ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

Βοηθού Σπουδαστηρίου Μεσαιωνικής Έλληνικής Φιλολογίας
καί Βυζαντινής Ιστορίας

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Στή μελέτη αυτή παρουσιάζουμε τό περιεχόμενο τεσσάρων συμβολαιογραφικῶν πράξεων, πού προέρχονται ἀπό τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Βενετικοῦ Κράτους. Οἱ τρεῖς ἀπό τίς πράξεις αὐτές ὑπάρχουν στά κατάστιχα τοῦ νοταρίου Agostino Pellestrina καί ἀφοροῦν τὸ Νικόλαο Σοφιανό, ἐνῶ ἡ τέταρτη συντάχτηκε ἀπὸ τὸν συμβολαιογράφο Paolo de Grandis καί ἀναφέρεται σὲ δραστηριότητες τῶν ἀδελφῶν Βάρελι.

I. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΟΦΙΑΝΟΣ

Ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ἡ σημαντικὴ αὐτὴ μορφή τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων τοῦ 16ου αἰ., ἀξίζει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης¹. Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ μικρὴ συμβολή στα ὅσα εἶναι γνωστά γιὰ τὴν τυπογραφικὴ του δραστηριότητα².

Τὰ τρία συμβόλαια τοῦ Agostino Pellestrina ἀφοροῦν μιὰν ἀντιδικία ἀνάμεσα στὸ Σοφιανό καί τὸν ἐκδότη καί βιβλιοπώλη Benedetto Giunta. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Σοφιανός συνεργάστηκε μὲ τὸν Giunta στὴν ἐκτύπωση τοῦ πρώτου τόμου τῶν Σχολίων τοῦ Εὐσταθίου στὸν Ὅμηρο, πού ἦταν ἔκδοση τοῦ παπικοῦ τυπογραφείου, τὸ ὁποῖο ἴδρυσε ὁ πάπας

---

1. Ἀναφέρω τὴν κυριώτερη βιβλιογραφία: Α. Μουστοξύδης, Νικόλαος Σοφιανός, «Ἑλληνομνήμων», σ. 236-264 — E. Legrand, *Bibliographie Hellénique...XVe - XVIes.*, τ. I, σ. CLXXXVII - CXCIV — M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 356-357 — A. Tinto, *Nuovo contributo alla storia della tipografia greca a Roma nel secolo XVI*. Nicolo Sofiano, «Gutenberg Jahrbuch» 1965, σ. 171-175 — M. Vittori, *Nicolo Sofiano e la commedia dei Tre Tiranni di A. Ricchi*, Napoli 1966 — Α. Πολίτης, Ἐντυπο περγαμηνὸ εἰλητάριο ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ν. Σοφιανοῦ, «Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδης», Βενετία 1974, σ. 227-236.

2. Ἀπὸ τὰ συμβόλαια αὐτὰ πληροφορούμαστε ὅτι ὁ «nobilis Corcyrensis» Νικόλαος Σοφιανός ἦταν γιὸς τοῦ Παύλου. Ὁ Παῦλος Σοφιανός εἶναι πρόσωπο γνωστὸ ἀπὸ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἀπηύθυνε ὁ Καρδινάλιος Βησσαρίων (L. Mohler, *Kardinal Bessarion*, Paderborn 1923, τ. I, σ. 52). Σχετικὰ μὲ τὴν εὐγένεια τῆς οἰκογενείας γνωρίζουμε ὅτι οἱ Σοφιανοὶ στὴν Κέρκυρα εἶχαν γραφὴ στὸ libro d'oro τὸ 1440 (Α. Μουστοξύδης, ὁ.π., σ. 236). Παράλληλα, ὑπῆρχαν μέλη τῆς οἰκογενείας ἐγκατεστημένα στα Γιάννινα, ὅπου κατεῖχαν ἐξέχουσα θέση (M. Sannudo, *Diarii*, τ. 2, στ. 634, 1005, 1127, 1128 — G. Cogo, *La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)*, «Nuovo Archivio Veneto» 19 (1900), σ. 113-114).

Παῦλος Γ' και διηύθυνε ὁ καρδινάλιος Μάρκελλος Cervini¹. Οἱ λεπτομέρειες ὅμως τῶν ὄρων τῆς συνεργασίας αὐτῆς και ἡ ἔκταση τῆς συμβολῆς τοῦ Σοφιανοῦ στὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου δὲν εἶναι γνωστές. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἐκτύπωση τοῦ ἔργου αὐτοῦ συντελέστηκε μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Benedetto Giunta και τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ ἀπὸ τὴ μιὰ και τοῦ παραπάνω B. Giunta μὲ τὸν (mastro) Antonio Blado ἀπὸ τὴν ἄλλη². Οἱ δυὸ τελευταῖοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἔκδοση και τῶν ὑπόλοιπων τόμων τοῦ ἔργου³, ἐνῶ ὁ Σοφιανός, ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε, δὲν ἔλαβε μέρος στὴ συνέχιση τῆς ἐκδόσεως.

Ἀρχικά ὁ ὑπεύθυνος τοῦ παπικοῦ τυπογραφείου καρδινάλιος Cervini εἶχε ἀναθέσει τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἔργου στὸν Antonio Blado, ποῦ ἦταν πεπειραμένος τυπογράφος⁴. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἀκριβῶς ἔγινε ἡ συμφωνία μὲ τὸν Giunta και τὸν Σοφιανό, οὔτε ποιοὺς ὄρους περιελάμβανε γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὴν ἔκδοση. Οἱ νοταριακές πράξεις ποῦ ἐκδίδουμε μᾶς δίνουν ἔμμεσα λίγες εἰδήσεις σχετικά μὲ τοὺς ὄρους τῆς συνεργασίας τοῦ Giunta και τοῦ Σοφιανοῦ. Ἀπὸ τὰ τρία συμβόλαια τὸ πρῶτο ἔχει ἡμερομηνία 7 Σεπτεμβρίου 1542⁵, τὸ δεύτερο 31 Ἰανουαρίου 1543⁶ και τὸ τρίτο 19 Σεπτεμβρίου 1543⁷. Μὲ αὐτὰ ὁ Σοφιανός, ποῦ εἶχε ἀρχίσει ἤδη τὴν ἀντιδικία του μὲ τὸν Giunta, ὀρίζει πληρεξουσίους του ποῦ θὰ διεκδικοῦσαν ὅ,τι τοῦ ἀνῆκε. Οἱ πληρεξούσιοι αὐτοὶ ἦταν ὁ Μιχαὴλ Ρωσέττος ἀπὸ τὴν Κορώνη⁸ μαζί μὲ τὸ

1. Βλ. σχετικά τὴ μελέτη τοῦ A. Tinto, ὁ.π., σ. 171-175. Τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὴ φημισμένη αὐτὴ ἔκδοση ὁ Tinto συνοψίζει στὴ σ. 171, σημ. 8.

2. «parte per mano de messer Benedetto Giunti et Nicolo Sofiano et parte per detto messer Benedecto et mastro Antonio Blado» (A. Tinto, σ. 172, σημ. 17).

3. Τὰ σχετικά συμβόλαια, ποῦ ὑπογράφηκαν τὸ 1545, δημοσιεύει ὁ L. Dorez, *Le cardinal Marcello Cervini et l'imprimerie à Rome (1539-1550)*, «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire» XII (1892), σ. 289-313.

4. A. Tinto, ὁ.π., σ. 171.

5. Archivio di Stato di Venezia (ASV), Notai di Venezia, Agostino Pellestrina, b. 10637, φ. 64^r-v. Βλ. ἐδῶ ἔγγρα. 1.

6. ASV, ὁ.π., b. 10638, φ. 12^v-13^r. Βλ. ἐδῶ ἔγγρα. 2.

7. ASV, ὁ.π., b. 10638, φ. 226^r. Βλ. ἐδῶ ἔγγρα. 3.

8. Τὸν Μιχαὴλ Ρωσέττο ἀναφέρει ὁ Νικόλαος Σοφιανός μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ποῦ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους τους (E. Legrand, B. H., *XVe - XVIe s.*, τ. I, σ. 248). Βλ. γι' αὐτόν Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 142, σημ. 2 και E. Legrand, ὁ.π., σ. 258.

γνωστὸ "Ἐλληνα λόγιο Ματθαῖο Δεβαρῆ¹, ὁ Καντῖνος Τριβώλης² καὶ ὁ βιβλιοπώλης «ad signum Sibille» τῆς Ρώμης Francisco Tramezzino³. Ὁ πρῶτος τόμος τῶν Σχολίων τοῦ Εὐσταθίου, στὸν ὁποῖο ὁ Σοφιανὸς καὶ ὁ Giunta συνεργάστηκαν, κυκλοφόρησε πιθανὸν τὸ Μάιο τοῦ 1542⁴. Τί συνέβη ἄραγε ὡς τὸ Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, ὥστε νὰ διαταραχθοῦν οἱ μεταξύ τους σχέσεις;

"Ὅπως τώρα πληροφορούμαστε, οἱ δύο συνεργάτες εἶχαν ὑπογράψει, ἄγνωστο πότε, γραπτὴ συμφωνία πού εἶχε συντάξει ὁ νοτάριος τῆς Ρώμης Giacomo Apozello. Κατὰ τοὺς ἔρους τῆς συμφωνίας αὐτῆς ὁ Benedetto Giunta ὄφειλε νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ Σοφιανὸ «stagnos impressorie lingue grece». Στὸν "Ἐλληνα λόγιο ἀνῆκαν ἐπίσης καὶ μῆτρες τυπογραφικῶν στοιχείων πού βρισκόνταν στὰ χέρια τοῦ ἴδιου νοταρίου⁵. "Ὅλες οἱ μέχρι τώρα γνωστές μας ἐκδόσεις τοῦ Σοφιανοῦ χρησιμοποιοῦν τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου τόμου τῶν Σχολίων τοῦ Εὐσταθίου· πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι γι' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα γίνεται λόγος ἐδῶ. Ἐπιβεβαιώνεται δηλαδὴ καὶ ἀπὸ ἀρχαϊκὴ πηγὴ ὅτι αὐτὰ εἶχαν περιέλθει στὴν κατοχὴ τοῦ "Ἐλληνα λογίου⁶. Γιὰ τὶς τυπογραφικὲς ὅμως μῆτρες τὸ ἔγγραφο δὲν διευκρινίζει ἂν ἦταν μῆτρες ἐλληνικῶν ἢ λατινικῶν στοιχείων. Δὲν γνωρίζω ἐκδοσὴ τοῦ Σοφιανοῦ πού νὰ χρησιμοποιῆ

1. E. Legrand, B. H., XVe - XVIe s., τόμ. I, σελ. CXCv - CXCvIII — Ἰ. Ε. Καλιτσουνακη, Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ "Ἐλληνικὸν Γυμνάσιον, «Ἐθνη», τόμ. ΚΣΤ' (1914), σ. 81-108. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Δεβαρῆς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς συντελεστὰς τῆς ἐκδόσεως τοῦ Εὐσταθίου, γιὰτὶ εἶχε συντάξει τὰ εὐρετήρια ὄλων τῶν τόμων (L. Dorez, Le Cardinal Marcello Cervini, σελ. 294 — Ἰ. Ε. Καλιτσουνακη, Ματθαῖος Δεβαρῆς, σελ. 87 — A. Tinto, Nuovo contributo, σ. 174).

2. Ὁ γιὸς τοῦ Ἰακώβου Τριβώλη· ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Σοφιανὸ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ «Παιδαγωγοῦ», (E. Legrand, ὅ.π. τ. I, σ. 248).

3. Ἦταν ἀδελφὸς τοῦ τυπογράφου τῆς Βενετίας Μιχαὴλ Tramezzino, (H. Brown, The Venetian Printing Press (1464-1800), London 1891, σ. 101). Ὁ Francesco Tramezzino ἀγόρασε τὸ 1551 ὅσα ἀντίτυπα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Εὐσταθίου εἶχαν μείνει τότε ἀπούλητα (A. Tinto, ὅ.π., σ. 172-174). Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία συμβόλαια ὑπογράφουν ὡς μάρτυρες δύο "Ἕλληνες, οἱ «dominus Franciscus de Londa quondam domini Andree et dominus Christoforus Catello quondam Nicolai ambo de Napoli Romanie». Γιὰ τὸν Φραγκῆσκο Τελουντᾶ, βλ. Κ. Σάθα, Μνημεῖα ἐλληνικῆς ἱστορίας, τ. 8, σ. 408 καὶ Γ. Πλουμιδῆ, Εἰδήσεις διὰ τὸ βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540), «Πελοποννησιακά» 8 (1971), σ. 275, ἀρ. 132. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Τελουντᾶ βλ. Paul Canart, Les épigrammes de Thomas Trivizanos, «Θησαυρίσματα» τόμ. 8 (1971), σ. 236-238.

4. A. Tinto, ὅ.π., σ. 172.

5. Βλ. ἔγγρ. 3, στιχ. 11-12.

6. Βλ. σχετικὰ A. Tinto, The History of a Sixteenth Century Greek Type, «The Library», Fifth Series, τ. XXV, ἀρ. 4, Δεκέμβριος 1970, σ. 288-292.

λατινικά στοιχεῖα, δὲν ἀποκλείεται ὅμως ὁ "Ἕλληνας λόγιος νὰ εἶχε στὴν κατοχὴ του τέτοιες μῆτρες. Ἄν οἱ παραπάνω μῆτρες ἦταν μῆτρες ἑλληνικῶν στοιχείων, φαίνεται πιθανὸ ὅτι θὰ ἦταν οἱ μῆτρες τῶν στοιχείων ποὺ χρησιμοποιεῖσθαι στὴν ἐκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Εὐσταθίου. Δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ ποιὸ λόγο βρέθηκαν τὰ παραπάνω στοιχεῖα στὰ χέρια τοῦ Σοφianoῦ, μιὰ ποὺ δὲν ἔχει ἀποδειχθῆ ἢ σχεδιάσῃ τους ἀπ' αὐτόν¹. Οἱ μῆτρες τους πάντως ἀνῆκαν ἀποκλειστικὰ στὸν καρδινάλιο Cervini². Στὰ συμβόλαια τοῦ 1545, ποὺ συντάχθηκαν γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν ὑπόλοιπων τόμων τοῦ ἔργου τοῦ Εὐσταθίου, ὁ Cervini εἶχε συμφωνήσει μὲ τοὺς τυπογράφους ὅτι θὰ τοὺς προμήθευε τὶς μῆτρες τῶν γραμμάτων ποὺ θὰ χρειάζονταν γιὰ τὴν ἐκτύπωση, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι μὲ τὰ γράμματα αὐτὰ δὲν θὰ μπορούσαν οἱ συμβαλλόμενοι τυπογράφοι νὰ τυπώσουν κανένα ἄλλο βιβλίο χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ καρδινάλιου³. Κάτι ἀντίστοιχο πρέπει νὰ προβλεπόταν καὶ στὸ συμβόλαιο γιὰ τὸν πρῶτο τόμο. Δὲν ἀποκλείεται τὰ πρῶτα τυπογραφικὰ στοιχεῖα νὰ δωρήθηκαν ἀπὸ τὸν καρδινάλιο στὸ Σοφiano, ὡς ἐνίσχυση στὸ σημαντικὸ ἐκδοτικὸ ἔργο ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ ἀναλάβῃ ἢ (πολὺ λιγότερο πιθανὸ βέβαια) νὰ τὰ εἶχε ἀγοράσει. Ἄν μαζὶ μ' αὐτὰ τοῦ δόθηκαν καὶ οἱ μῆτρες τους, αὐτὸ ἴσως νὰ ἔγινε ὑπὸ τύπον δανεισμοῦ.

Στὶς συμβολαιογραφικὲς πράξεις ποὺ ἀναφέραμε, οἱ πληρεξούσιοι τοῦ Σοφianoῦ ἀναλαμβάνουν τὴν ὑποχρέωση νὰ τὸν ἐκπροσωπήσουν σὲ ὅποιοδήποτε δικαστήριον χρειαστῆ, κοσμικὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ. Δὲν πρέπει νὰ ξενίζη τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὴν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς μπορεῖ νὰ χρειάζονταν καὶ ἐκκλησιαστικὴ κρίση, μιὰ ποὺ, ὅπως εἶπαμε, ἢ συνεργασία τῶν δυὸ τυπογράφων ἔγινε στὸ παπικὸ περιβάλλον. Δὲν εἶναι πάντως ἀπαραίτητο τὰ ἔγγραφα μας νὰ ἀναφέρονται εἰδικὰ στὴν ἐκδοση τοῦ Εὐσταθίου. Ἄπ' ὅ,τι φαίνεται, τὸ συμβόλαιο τοῦ Apozello ρύθμιζε τοὺς ὄρους τῆς συμφωνίας ἀνάμεσα στὸ Σοφiano καὶ τὸν Giunta καὶ ὄχι τοὺς ὄρους τῆς συμβάσεως τῶν δυὸ αὐτῶν μὲ τὸν καρδινάλιο Cervini. Ἡ συμβολὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου στὴν ὑπόθεσις αὐτὴ θὰ ἦταν ἀπαραίτητη καὶ θὰ μπορούσε νὰ περιοριστῆ σὲ μιὰ γνωμάτευση ποὺ θὰ καθόριζε ποιὸς ἀπὸ τοὺς διαδίκους ἦταν ὁ πραγματικὸς δικαιούχος τῶν παραπάνω ἑλληνικῶν στοιχείων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὑπῆρχε συνεργασία τῶν δύο τυπογράφων καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ παπικὸ τυπογραφεῖο, στὴν ἐκδοση π.χ. τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Σοφianoῦ «Περὶ τῆς χρήσεως κρι-

1. A. Tinto, *Nuovo contributo*, σ. 174-175.

2. A. Tinto, *The History*, σ. 293 καὶ σημ. 2.

3. L. Dorez, *Le cardinal Marcello Cervini*, σ. 239.

κωτοῦ ἀστρολάβου», ποὺ ἀφιερώθηκε στὸν πάπα Παῦλο Γ'¹. Ἡ παραπάνω ὑπόθεση συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸν χρονικὸ καὶ τοπικὸ ἐντοπισμὸ τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς τὸ 1542 στὴ Ρώμη². Ἡ παράβαση τῶν ὄρων τοῦ συμβολαίου ἀπὸ τὸν Giunta, ἰδιαιτέρα ἡ κατακράτηση τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων ἢ καὶ ἡ διεκδίκηση καὶ ἀπὸ τοὺς δύο διαδίκους τῶν παραπάνω μητρῶν³, ὑπῆρξαν πιθανότατα οἱ λόγοι τῆς μεταξὺ τους διαφωνίας.

Ὁ Σοφριανός, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα στὴ Ρώμη, ἀνεχώρησε γιὰ τὴ Βενετία. Γιὰ τὴν τυπογραφικὴ δραστηριότητα ποὺ εἶχε ἐκεῖ ὑπάρχουν ἀρκετὲς πληροφορίες⁴. Δὲν ἐγκατέλειψε ὡστόσο ποτὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐκτυπώσεως καὶ τῶν ὑπόλοιπων τόμων τοῦ Εὐσταθίου καὶ γενικὰ τῆς συμμετοχῆς του στὸ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ παπικοῦ τυπογραφείου. Τὴν ἐπιθυμία του αὐτὴ τὴ διατύπωσε ἐπανειλημμένα ὡς παράκληση πρὸς τὸν Cervini ὁ στενός συνεργάτης τοῦ Σοφριανοῦ Ἀντώνιος Ἐπαρχος⁵. Ὁ Cervini ὅμως ἀνέθεσε τὴ συνέχιση τοῦ ἔργου στοὺς ἴδιους τυπογράφους. Ἡ διένεξή του μὲ τὸν Giunta κατέστησε πιθανότατα ἀδύνατη τὴ συμμετοχὴ τοῦ Σοφριανοῦ στὴ δεύτερη φάση τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

II. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΑΡΕΛΙΣ

Ὁ Βασίλειος Βάρελις εἶναι γνωστός ὡς κωδικογράφος⁶, ἀναγνώστης τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας στὴ Βενετία καὶ ἔπειτα ἐφημέριός της⁷. Τὸ συμβόλαιο τοῦ Paolo de Grandis, στὸ ὁποῖο περιέχονται οἱ εἰδήσεις ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ⁸, προσθέτει τὴν πληροφορία ὅτι τὴν 30 Νοεμ-

1. E. Legrand, B. H., XVe - XVIe s., τ. I, σ. 265, ἀρ. 111. Σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1543 τοποθετεῖται καὶ ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ χάρτη τῆς Ἐλλάδος, (E. Legrand, ὁ.π., σ. CXCI).

2. A. Tinto, Nuovo contributo, σ. 174-175.

3. Ἀργότερα ὁ Cervini δάνεισε τὶς μῆτρες στὸν Giunta (A. Tinto, The History, σ. 293, σημ. 2).

4. E. Legrand, ὁ.π., ἀρ. 107, 115 καὶ 116 — Α. Πολίτη, Ἐντυποπεργαμηνὸ εἰλητάριο, ὁ.π.

5. Ὁ Ἐπαρχος πρότεινε στὸν Cervini νὰ τυπώσῃ μαζὶ μὲ τὸ Σοφριανὸ ἂν ὄχι τὸν Εὐστάθιο τουλάχιστο ἄλλα ἔργα, ποὺ θὰ ἀφιερώνονταν στὸν Πάπκ (L. Dorez, Antoine Eparque. Recherches sur le commerce des mss. grecs en Italie au XVIe siècle, «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire» 13 (1893), σ. 306-307).

6. M. Vogel-V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber, σ. 54.

7. I. Βελοῦδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία, Βενετία 1893, σ. 180 — Μ. I. Μαυοῦσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα, Βενετία 1968, σ. 14-15.

8. ASV, Notai di Venezia, Paolo de Grandis, b. 6487, φ. 232r. Βλ. ἐδῶ ἔγγρ. 4.

βρίου 1558 είχε πιά πεθάνει. Τὸ ἴδιο ἔγγραφο ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὅλοι οἱ γνωστοὶ Βάρελι, Ματθαῖος, Γεώργιος, Ἰππόλυτος καὶ Ἰωάννης ἦταν ἀδελφία¹.

Ἡ συμβολαιογραφικὴ πράξις ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ συντάχθηκε γιὰ λογαριασμό τοῦ Ἰππολύτου καὶ τοῦ Γεωργίου Βάρελι — ἐξ ὀνόματος καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τους Ἰωάννη ποὺ ἀπουσίαζε — μὲ σκοπὸ νὰ ὀριστῆ ὡς πληρεξούσιός τους ὁ Ζακύνθιος Κωνσταντῖνος Σιγοῦρος², ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν ἐπίλυση κάποιας διαφορᾶς τους μὲ τὸ Νικόλαο Μαλαξό. Στὸν τελευταῖο ὁ Ἰππόλυτος καὶ ὁ Βασίλειος Βάρελις εἶχαν στείλει ἓνα κιβώτιο μὲ βιβλία. Τὸ ἔγγραφο δὲν ἀναφέρει πότε ἔγινε ἡ ἀποστολὴ, περιγράφει ὅμως μὲ ἀκρίβεια τὸ περιεχόμενον τοῦ κιβωτίου: ἐξήντα Ἀνθολόγια, πενήντα Ψαλτήρια, πενήντα Εἰρμολόγια, πενήντα Λειτουργίες σὲ μορφή εἰληταρίου, πενήντα Σπανοὶ καὶ μερικὰ «Calendaria et Lunaria». Σύμφωνα μὲ ἓνα συμβόλαιο ποὺ εἶχε συνταχθῆ ἐνώπιον τοῦ Βασιλείου Βάρελι, ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ βιβλία στὸ Νικόλαο Μαλαξὸ ἀνήκαν μόνο εἴκοσι Ἀνθολόγια, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα, μαζὶ μὲ τὸ κιβώτιο, ἔπρεπε νὰ ἐπιστραφοῦν στοὺς ἀδελφούς Βάρελι. Στὴν περίπτωσι ποὺ τὰ βιβλία αὐτὰ εἶχαν πωληθῆ, ἔπρεπε νὰ σταλῆ στοὺς ἀδελφούς Βάρελι τὸ ἀντίτιμὸ τους³. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο ἀποκαλύπτει τὸ σκοπὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ κιβωτίου στὸ Νικόλαο Μαλαξό. Ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ Ναυπλίου, ποὺ προφανῶς βρισκόταν τότε στὴν Ἑλλάδα, θὰ προσπαθοῦσε νὰ πωλήσῃ ἐκεῖ τὰ βιβλία ποὺ τοῦ εἶχαν σταλῆ. Ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε, ὁ Μαλαξὸς εἶχε φύγει ἀπὸ τὴ Βενετία γιὰ τὴν Κρήτη, ὅπου βρισκόταν στὰ χρονικὰ διαστήματα 1548-1552 καὶ 1554-1572⁴. Ἀφοῦ ἡ ἀποστολὴ τοῦ κιβωτίου ἔγινε ὀπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴν 30 Νοεμβρίου 1558, τὰ βιβλία θὰ στάλθηκαν στὸ Μαλαξὸ στὰ 1548 μὲ 1552 ἢ 1554 ἕως 1558. Τὰ βιβλία ποὺ περιεῖχε τὸ κιβώτιο ἦταν φυσικὰ ἔντυπα καὶ ὄχι χειρόγραφα. Πότε καὶ σὲ ποιο τυπογραφεῖο εἶχαν ἄραγε τυπωθῆ; Ἄς δοῦμε τί στοιχεῖα ὑπάρχουν γιὰ τὸ καθένα χωριστά.

Ἀνθολόγιο. Ἡ πρώτη βιβλιογραφημένη ἔκδοσις Ἀνθολογίου εἶναι

1. «Dominus Hipolitus et Georgius Barelli, fratres quondam domini Mathei Venetiis, agentes eorum proprii nominibus ac nomine Ioannis fratrum suorum...». Πρβλ. καὶ I. Χασιώτης, Οἱ Ἕλληνες στὶς παραμονές τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 50, σημ. 2.

2. Ντ. Κονόμου, Ὁ Ἅγιος Διονύσιος ὁ πολιοῦχος Ζακύνθου, Ἀθήνα 1967, σ. 13-14.

3. Βλ. ἔγγρ. 4, στ. 24-29.

4. Κ. Μέρτζιου, Περὶ Νικολάου Μαλαξοῦ πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου ἐφημερίου Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα, «Στάχυς», Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1966, σ. 70, 71, 72, 78.

ἐκείνη πού τυπώθηκε τὸ 1578 στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Χριστοφόρου Zanetti· εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι λαμβάνει μιὰ ἀκόμη, τοῦ 1567/8¹. Ἐκδοση πρὶν ἀπὸ τὸ 1558 εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστη καὶ ἐπομένως αὐτὴ πού μνημονεύεται ἐδῶ εἶναι ἡ παλαιότερη χρονικὰ πού γνωρίζουμε ὡς τώρα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἤδη στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. (τὸ ἀργότερο τὸ 1558) εἶχε διαμορφωθῆ τὸ περιεχόμενο τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ βιβλίου πού ἔμελλε νὰ ἔχη μεγάλη διάδοση². Στὴν ἐκδοση τοῦ Ἀνθολογίου αὐτοῦ ἴσως εἶχε συμβάλει προσωπικὰ ὁ Νικόλαος Μαλαζὸς καὶ τὰ 20 ἀντίτυπα πού τοῦ ἀνῆκαν πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ἀμοιβῆς του.

Ψαλτήριο. Δύο εἶναι οἱ βιβλιογραφημένες ἐκδόσεις τοῦ Ψαλτηρίου πρὶν ἀπὸ τὸ 1558 μὲ τις ὁποῖες θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ταυτιστῆ αὐτὴ πού μνημονεύεται στὸ ἔγγραφο. Μιὰ τοῦ 1545, πού τυπώθηκε ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς Σαβίους³, καὶ ἄλλη τοῦ 1547 πού τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Χριστοφόρου Zanetti⁴. Περισσότερο πιθανὴ ὅμως εἶναι ἡ ταύτισή της μὲ μιὰ ἀβιβλιογράφητη τοῦ ἔτους 1555⁵.

Ὀκτώηχος. Δύο ἐκδόσεις της ταιριαζοῦν χρονικὰ μὲ τὴν ἐκδοση πού μαρτυρεῖται στὸ συμβόλαιο τῶν ἀδελφῶν Βάρελι. Ἡ μία εἶναι τοῦ 1549, πού τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Andrea Spinelli⁶ καὶ ἡ ἄλλη εἶναι ἐκείνη πού τυπώθηκε τὸ 1558⁷ ἀπὸ τὸ Francisco Zanetti. Σ' αὐτὲς μπορεῖ νὰ προστεθῆ καὶ μιὰ ἀχρονολόγητη τοῦ τυπογραφείου Zanetti, πού ὁ Omont τοποθετεῖ στὰ 1545⁸. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βάρελις καὶ ὁ Μαλαζὸς εἶχαν ἐπιμεληθῆ ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου Spinelli ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως μὲ τὴν Ὀκτώηχο τοῦ 1549.

Εἰρμολόγιο. Ἡ πρώτη γνωστὴ ἐκδοση τοῦ Εἰρμολογίου εἶναι ἐκείνη πού τυπώθηκε τὸ 1568 «τῆ αἰτήσει» τοῦ Jacomo Leoncini⁹. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὑπάρχει ἓνα κείμενο τοῦ Νικολάου Μαλαζοῦ μὲ ἐρμηνεῖα τῆς κινήσεως πού κάνει μὲ τὰ τρία δάκτυλα τοῦ χεριοῦ ὁ ἱερέας. Ἡ ἐκδοση πού μαρτυρεῖται στὸ ἔγγραφο μας εἶναι ἐπομένως ἄγνωστη καὶ ἐνδέχεται ἡ ἐκδοση τοῦ 1568 νὰ ἦταν ἀνατύπωσή της.

1. Φ. Ἡλιοῦ, Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α' Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799), Ἀθήνα 1973, σ. 58.

2. Βλ. σχετικὰ E. Pantelakis, Les livres ecclésiastiques de l'Orthodoxie, «Irenikon» XIII (1946), σ. 527.

3. E. Legrand, ὁ.π. τ. I., σ. 272, ἀρ. 117.

4. E. Legrand, ὁ.π., σ. 276, ἀρ. 120.

5. Ἡ ἀβιβλιογράφητη ἐκδοση τοῦ 1540 μᾶς φαίνεται ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένη χρονικὰ (Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 318).

6. E. Legrand, ὁ.π., σ. 283, ἀρ. 124.

7. E. Legrand, ὁ.π., σ. 303, ἀρ. 135.

8. E. Legrand, ὁ.π., τ. III, σ. 130, ἀρ. 109α.

9. E. Legrand, ὁ.π., τ. II, σ. 6, ἀρ. 148.

Spano. Δύο χρονολογημένες εκδόσεις τοῦ Σπανοῦ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα: αὐτὲς ποὺ τυπώθηκαν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Φραγκίσκου Zanetti τὰ ἔτη 1562 καὶ 1579¹. Νωρίτερα ὅμως, τὸ 1553, τοποθετεῖται μιὰ ἄλλη ἀχρονολόγητη ἐκδοση, ποὺ ἀποδίδεται ἐπίσης στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Φρ. Zanetti². Λανθάνει ἐπίσης γύρω στὰ 1543 ἐκδοση τῆς παραλλαγῆς τοῦ Σπανοῦ, ποὺ μιμεῖται τῆς θείας Λειτουργίας³. Ἡ ἐκδοση ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο μας ἴσως ταυτίζεται μὲ ἐκείνη τοῦ 1553.

Λειτουργία (in rotulis). Καμιὰ ἐκδοση τῆς θείας Λειτουργίας σὲ μορφή εἰληταρίου δὲν μᾶς ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὶς συστηματικὲς βιβλιογραφίες. Τελευταῖα ὅμως ὁ καθ. Α. Πολίτης παρουσίασε ἕνα λειτουργικὸ εἰλητάριο ποὺ βρέθηκε στὴ Λίνδο⁴. Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ καλαίσθητη ἐκδοση πάνω σὲ περγαμηνή, ποὺ χρησιμοποιεῖ τὰ κομψὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Εὐσταθίου καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀποδόθηκε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Σοφianoῦ, ὁ ὁποῖος ὅπως εἶπαμε ἤδη ἦταν κάτοχος τῶν παραπάνω στοιχείων. Τὸ εἰλητάριο τῆς Λίνδου δὲν μπορούμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε, γιὰ τὸ τμῆμα ποὺ περιέχει τὴ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως ἔχει ἐκπέσει⁵. Ὡς μοναδικὸ τεκμήριο χρονολογήσεώς του θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει τὸ γεγονός ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ εἰληταρίου εἶναι ἀρκετὰ ἐφθαρμένα. Ἡ ἐκτύπωση βιβλίων σὲ μορφή εἰληταρίου ἦταν κάτι ἐξαιρετικὰ σπάνιο⁶. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο πιστεύουμε ὅτι ἡ Λειτουργία in rotulis ποὺ μνημονεύεται στὸ ἔγγραφο μας πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ εἰλητάριο τῆς Λίνδου· θεωροῦμε ἀρκετὰ ἀπίθανη τὴν ἐκδοση δύο λειτουργικῶν εἰληταρίων στὸ διάστημα 1543-1558 (ἴδρυση τυπογραφείου Σοφianoῦ—χρονολογία ἐγγράφου μας).

Calendario et Lunario. Προφανῶς δὲν πρόκειται γιὰ δύο, ἀλλὰ

1. E. Legrand, ὁ.π., τ. IV, σ. 88, ἀρ. 613 καὶ σ. 217, ἀρ. 735.

2. E. Legrand, ὁ.π., τ. III, σ. 126, ἀρ. 105. Τὸ Σπανὸ αὐτὸ ἀποδίδει ὁ Legrand στοὺς Zanetti ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα του εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀπόκοπου καὶ τοῦ Ἱμπερίου ποὺ τυπώθηκαν τὸν ἴδιο χρόνο στὸ παραπάνω τυπογραφεῖο. Γιὰ τὸν Ἱμπεριο τοῦ 1553 βλ. E. M. Jeffreys, Some Comments on the Manuscripts of Imperios and Margaron, «Ἑλληνικά» 27 (1974), σ. 42-43.

3. Σπ. Λάμπρου, Αἱ κατὰ τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας αἰτιάσεις τοῦ Καισαρίου Δαπόντε καὶ τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» 2 (1905), σ. 350-351. Μιὰ τέτοια παραλλαγὴ δημοσίευσε καὶ ὁ E. Legrand, Bibliothèque Grecque Vulgaire, τ. II, Paris 1881, σ. 28-47.

4. Α. Πολίτης, Ἐντυπο περγαμηνὸ εἰλητάριο, σ. 227-236.

5. O. H. G. Beck «Byzantinische Zeitschrift», 68 (1975), σ. 155 (τὸ τοποθετεῖ στὰ 1545-1552).

6. Ὁ Α. Πολίτης (ὁ.π., σ. 227) γράφει: «Ἡ περίπτωση ἦταν ἐντελῶς μοναδική... εἰλητάριο ἔντυπο καὶ μάλιστα σὲ περγαμηνὴ γινόταν γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὸ».

για ἓνα βιβλίο, αὐτὸ ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο «Ἡμερολόγιον καὶ Σεληνοδρόμιον». Τὸν 16ο αἰ. Ὁρολόγια τυπώνονταν στὸ τέλος τῶν λειτουργικῶν βιβλίων¹, ἀλλὰ ἑλληνικὰ Ἡμερολόγια σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος ἀπαντοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἐξῆς², ἐνῶ τὸ παλαιότερο «Ἡμερολόγιον καὶ Σεληνοδρόμιον» ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸ τυπώθηκε τὸ ἔτος 1836³. Στις χῶρες τῆς Δυτ. Εὐρώπης Ἡμερολόγια μὲ τὶς κινήσεις τῆς σελήνης καὶ τῶν ζωδίων ἦ καὶ μὲ ἄλλες πρακτικὲς πληροφορίες τυπώνονταν ἀπὸ πολὺ νωρίς⁴. Δὲν μποροῦμε νὰ ξέροουμε ἂν τὸ «Calendarium» τοῦ ἐγγράφου μας περιοριζόταν στὴν ὕλη ἐνὸς συνηθισμένου Ὁρολογίου⁵ ἢ ἂν περιεῖχε καὶ ἄλλα κείμενα, ὅπως συχνὰ συνέβαινε στὰ ἀντιστοιχὰ φυλλάδια τῆς Δυτ. Εὐρώπης. Πάντως ἡ ἐκτύπωσή του σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος δείχνει ὅτι προοριζόταν νὰ πουληθῆ καὶ σὲ μὴ κληρικούς. Τὸ μεγάλο χρονικὸ κενὸ ποὺ χωρίζει τὸ Καλενδᾶριο τοῦ ἐγγράφου μας ἀπὸ τὶς πρῶτες γνωστὲς αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις Ἡμερολογίων καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ πρῶτο «Ἡμερολόγιον καὶ Σεληνοδρόμιον» εἶναι σίγουρα πλασματικὸ· αἰτία του εἶναι ἡ ἀπώλεια πολλῶν τευχιδίων τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐξ αἰτίας τῆς καταστροφῆς τους ἀπὸ τοὺς κατόχους τους στὸ τέλος τοῦ χρόνου, γιὰ τὸν ὁποῖο χρησίμευαν.

Ὅπως εἶδαμε, στὸ μικρὸ αὐτὸν κατάλογο συμπεριλαμβάνονται τρεῖς τουλάχιστον ἐκδόσεις ἐντελῶς ἄγνωστες. Ἐνα Ἀνθολόγιο, ἓνα Εἰρημολόγιο καὶ ἓνα Καλενδᾶριο, ποὺ τυπώθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1558. Στὴν προσπάθειά μας νὰ ταυτίσουμε ὑποθετικὰ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία ποὺ μαρτυροῦνται στὴ νοταριακὴ πράξη, συναντήσαμε ἀπὸ μιὰ φορὰ ἐκδόσεις τοῦ Andrea Spinelli (Ὀκτώηχος 1549) καὶ τῶν ἀδελφῶν Da Sabio (Ψαλτή-

1. Ὑπῆρξαν ὡστόσο καὶ ἀνεξάρτητες ἐκδόσεις Ὁρολογίου (Φ. Ἡ λ ι ο Ὡ, Προσθήκες, σ. 55).

2. Τὸ παλαιότερο εἶναι τοῦ ἔτους 1791 (Γ. Α α δ ᾶ - Α. Χ α τ ζ η δ ῆ μ ο υ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970, σ. 57, ἀρ. 15). Γιὰ τὰ Ἡμερολόγια καὶ ἄλλα παρόμοια τεύχη βλ. ἐκτενέστερα στοῦ Φ. Ἡ λ ι ο Ὡ, Προσθήκες, σ. 208-209.

3. Δ. Γ κ ἰ ν η - Β. Μ έ ξ α, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 389, ἀρ. 2658. Σεληνοδρόμιο δμως περιεῖχε, ὅπως δείχνει ὁ τίτλος του, καὶ ἓνα «Ἡμερολόγιον ἤτοι Καλενδᾶριον» τοῦ 1835 (Δ. Γ κ ἰ ν η - Β. Μ έ ξ α, δ.π., σ. 366-367, ἀρ. 2495).

4. Στὴ Βιβλιοθήκη π.χ. τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τὰ τευχίδια αὐτὰ ἀρχίζουν χρονικὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1472 καὶ εἶναι πάρα πολλὰ. Στους νέους (φωτοτυπικούς) καταλόγους τὰ Ἡμερολόγια, ἀπὸ τὸ 15ο ὡς τὸν 17ο αἰώνα, καλύπτουν δεκατέσσερις στήλες (British Museum General Catalogue of Printed Books to 1955, compact edition, τ. 8, New York 1967, στ. 400-414, σ. 858, 860).

5. Θὰ μποροῦσε τότε νὰ ταυτιστῆ μὲ τὴν ἀβιβλιογράφητὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1553 (Φ. Ἡ λ ι ο Ὡ, Προσθήκες, σ. 55 καὶ 318).

ριο 1545), αλλά πέντε φορές εκδόσεις τῶν Zanetti (Ψαλτήριο 1547, 1555, Ὀκτώηχος 1543, 1558, Σπανός 1553). Δὲν ξέρουμε ἂν πρέπει νὰ δοθῆ ἰδιαίτερη σημασία στὸ τελευταῖο αὐτό. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ μαρτυρία συνεργασίας τοῦ Βασιλείου Βάρελι καὶ τοῦ Νικολάου Μαλαζοῦ με τοὺς ἀδελφούς Zanetti. Δὲν ἀποκλείεται ὡστόσο νὰ συνέβη κάτι τέτοιο καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε ἓνα συνδετικό κρίκο. Τὸ λειτουργικὸ εἰλητάριο ποὺ μνημονεύεται στὸ ἔγγραφο μας εἶναι, ὅπως εἶπαμε, τὸ ἴδιο μὲ τὸ εἰλητάριο τῆς Λίνδου. Ὑπάρχει ἓνα προηγούμενο χρησιμοποίησεως ἀπὸ τὸ Φραγκίσκο Zanetti τῶν στοιχείων τοῦ εἰληταρίου, τῶν στοιχείων δηλαδή τοῦ Σοφιανοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Περὶ παιδων ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου¹. Τὰ βιβλία πάντως τοῦ κιβωτίου ποὺ εἶχε παροδοθῆ στὸ Μαλαζὸ ἀνήκαν στὸ Βασίλειο Βάρελι (σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸ ἔγγραφο μας εἶναι σαφές), πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Βάρελις εἶχε πιθανότατα κάποια ἀνάμειξη στὴν ἔκδοσή τους. Γνωρίζουμε ὅτι οἱ ἀδελφοὶ Βάρελι εἶχαν ἰδρύσει τυπογραφεῖο στὴ Βενετία στὸ ὄνομα τοῦ Ἰπολύτου. Ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου αὐτοῦ ἡ παλαιότερη γνωστὴ εἶναι τὸ Εὐχολόγιο τοῦ 1564². Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διορθωτικὴ πεῖρα, οἱ ἀδελφοὶ Βάρελι διέθεταν καὶ τὰ ἀπαιτούμενα κεφάλαια γιὰ μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση. Ἐνας ἀδελφός τους, ὁ Ματθαῖος³, ἦταν πλούσιος ἔμπορος τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀδελφούς δὲν πρέπει νὰ ἔλειπε ἡ οἰκονομικὴ ἄνεση.

Ἡ τελευταία χρονικὰ ἔκδοση τοῦ τυπογραφείου τοῦ Σοφιανοῦ ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ εἶναι τὸ Εὐχολόγιο τοῦ 1545⁴. Τὸ ἔργο τοῦ τυπογραφείου εἶχε χρηματοδοτήσῃ ὁ πλούσιος Ἕλληνας ἔμπορος τῆς Βενετίας Μάρκος Σαμαριάρης, ποὺ πέθανε τὸν ἐπόμενο χρόνο, δηλαδή τὸ 1546⁵. Ὁ θάνατός του σήμαινε καὶ τὸ χάσιμο ἑνὸς ἐρείσματος ἀπαραίτητου γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἐργασίας τοῦ τυπογραφείου τοῦ Σοφιανοῦ. Τὸ κενὸ αὐτὸ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ καλύψῃ ἡ συνεργασία μὲ τὸν Βάρελι. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Σοφιανὸς ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ βιβλίων στὴν τουρκοκρατού-

1. A. Tinto, *The History*, σ. 288.

2. E. Legrand, B. H., XVe - XVIe s., τ. IV, σ. 105, ἀρ. 620.

3. Γι' αὐτὸν βλ. στοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, *Γράμματα πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος*, «Θησαυρίσματα» 5 (1968), σ. 11-12. Σ' αὐτὸν ἐπίσης ἀφιερώνεται εἰδικὸ τμῆμα στὴ μελέτη μου γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας, ποὺ ἔχει κατατεθῆ στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἰωαννίνων ὡς διδακτορικὴ διατριβή.

4. E. Legrand, ὁ.π., τ. I, σ. 272, ἀρ. 116.

5. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ παραθέτουμε στὴ διδακτορικὴ μας διατριβή.

μενη Ἑλλάδα. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, πού ἀργότερα υἱοθέτησε καὶ ὁ πατριάρχης Διονύσιος Β', ἐργάστηκαν τόσο ὁ Νικόλαος Μαλαξός¹, ὅσο καὶ ὁ Βασίλειος Βάρελις². Μιὰ τέτοια ταυτότητα ἐπιδιώξεων μπορούσε νὰ ἀποτελέσει προϋπόθεση γιὰ μιὰ τυπογραφικὴ συνεργασία τοῦ Σοφιανοῦ μὲ τὸ Μαλαξό.

Δυὸ ὑποθέσεις μπορούμε νὰ κάνουμε ἐδῶ. Ἡ ὅτι γιὰ ἓνα διάστημα οἱ ἀδελφοὶ Βάρελι συνέπραξαν μὲ τὸ Σοφιανὸ καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ τελευταίου γιὰ τὴ Ρώμη ἢ ἐπιχείρηση ἔμεινε ὀλόκληρη στὰ χέρια τους ἢ ὅτι ἀνέλαβαν ἐξ ἀρχῆς τὸ τυπογραφεῖο μόνον τους, χρησιμοποιώντας τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τοῦ Σοφιανοῦ, πού τοὺς τὰ παραχώρησε ἢ τοὺς τὰ πούλησε. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ἂν καὶ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία πού ἀναφέρονται στὸ ἔγγραφο μας ἦταν τυπωμένα μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά. Πάντως ἡ χρησιμοποίησή τους θὰ σταμάτησε κάποτε, μιὰ πού μετὰ τὴ φθορὰ τους ἀπὸ τὴ χρῆση δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ χυθοῦν ἄλλα ὅμοια στὶς μῆτρες πού κατεῖχε ὁ Cervini.

Πρέπει ὅμως ἐδῶ νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴ σύμπραξη αὐτὴ βασίζεται στὴν ταύτιση τοῦ εἰληταρίου τοῦ ἐγγράφου μας μὲ τὸ εἰλητάριο τῆς Λίνδου. Ἄν ἡ ταύτιση αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ, ἡ ὑπόθεσή μας ἀδυνατίζει. Μένει ὥστόσο ἓνα δεδομένο, ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα ἀριθμὸ βιβλίων, γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν ὁποίων τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ ἀδελφοὶ Βάρελι εἶχαν βασικὴ εὐθύνη. Αὐτὸ μὲ ὀδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ βιβλία αὐτά τυπώθηκαν σ' ἓνα τυπογραφεῖο πού τοὺς ἀνῆκε καὶ ὅτι ἔχουμε ἔτσι μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξή του καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1564. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν εὑρεση ἑνὸς Τριωδίου πού τυπώθηκε «Ἐνετίησιν ἐν οἰκίᾳ Βασιλείου ἱερέως τοῦ Βαλερίδος, ἀφνε' Ἰανουαρίῳ ιη'»³.

Πότε ἀκριβῶς ἰδρύθηκε τὸ τυπογραφεῖο αὐτό; Γνωρίζουμε ὅτι στὸ διάστημα 1550-1552 ὁ Βασίλειος Βάρελις ἐργάστηκε ὡς διορθωτὴς στὸ τυπογραφεῖο Spinelli. Μὲ δικές του ἀποκλειστικὰ ἐκδόσεις ἐπομένως θὰ ἄρχισε νὰ ἀσχολῆται μετὰ τὸ ἔτος 1552, ἴσως στὰ 1553 μὲ 1554, καὶ τὸ παραπάνω Τριῶδιο θὰ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις του.

1. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Π. Ζιώγα, Μιὰ κίνηση πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 16ο αἰώνα (1540-1550) (Μέρος πρῶτο), «Ἑλληνικά» 27 (1974), σ. 60-78.

2. Ὁ Μ. Ι. Μανούσακας (Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, σ. 14-15) θεωρεῖ τὸν Βασίλειο Βάρελι μαθητὴ τοῦ Μαλαξοῦ.

3. Τὸ Τριῶδιο βρίσκεται στὴ Μονὴ Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὴν πληροφορία ὄφειλω σὲ ἀνακοίνωση τοῦ καθ. κ. Νικολάου Παναγιωτάκη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμὰ γιὰ τὶς ὑποδείξεις του.

ΕΓΓΡΑΦΑ

1

ΠΑΛΗΡΕΞΟΥΣΙΟ ΤΟΥ Ν. ΣΟΦΙΑΝΟΥ ΣΤΟΥΣ Μ. ΡΩΣΕΤΟ
ΚΑΙ Μ. ΔΕΒΑΡΗ ΣΧΕΤΙΚΟ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΟΥ
ΜΕ ΤΟΝ Β. GIUNTA

Βενετία, 7 Σεπτεμβρίου 1572

ASV, Notai di Venezia, Agostino Pellestrina, b. 10637, φ. 64^{r-v}

1542 die jovis 7 septembris ad Cancellariam

Dominus Nicolaus Sofiano quondam domini Pauli, nob(ilis) corcyren(s)is, omni meliori modo quo potuit fecit, constituit, creavit, deputavit et solemniter ordinavit suos veros, certos et indubitantes actores, factores et negociorum suorum gestores et nuncios spetiales. Ita tamen quod spetialitas generalitati non deroget nec e contra existentem in... doctum dominum Michaelem Roseto coronensem presentem et acceptantem et dominum Mathe[u]m de Vari familiarem reverendissimi cardinalis Redolfi absentem tamquam presentem simul et in solidum et quod unus inceperit alter mediate prosequi et finire valeat ad nomen dicti domini Nicolai constituentis et pro eo exequendum et executioni mitti faciendum in omnibus et per omnia instrumentum compositionis et accordii inter ipsum dominum Nicolaum constituentem ex una et dominum Benedictum Zonta librarium Rome, manu ut didicidur domini Jacobi Apozelo notarii Rome, prout in eo ad quod relatio habeatur. Et si oportuerit exigendum quamcumque denariorum rerum et bonorum sumam et quantitatem eidem domino Nicolao constituenti debitam et spectantem quavis ratione et causa et de exatis quietationem. Et si oportuerit comparendum coram quocunque iudicio, iudice et iusdicente ecclesiastico et seculari, Rome et alibi, ad agendum, defendendum, lites contestandum, placitandum, petendum, respondendum, probandum et opponendum terminos advocatos {advocatos} et dilationes tollendum, in animam suam jurandum sententias intromissas, suspensas, taxatas; sequestra

- 25 precepta et acta quolibet fieri faciendum, exequendum, appellandum et prosequendum, protestandum et intimidandum nomine dicti constituentis circha ea que erunt necessaria et opportuna. Unum quoque et plures procuratores et loco sui substituendum cum simili aut limitate potestate et illos revocandum. Et generaliter. testes dominus Franchiscus de Londa quondam domini Andree et dominus Christoforus Catello quondam domini Nicolai ambo de Nauplio Romanie

2

ΠΑΗΡΕΞΟΥΣΙΟ ΤΟΥ Ν. ΣΟΦΙΑΝΟΥ
ΣΤΟΝ Κ. ΤΡΙΒΩΛΗ ΣΧΕΤΙΚΟ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΟΥ
ΜΕ ΤΟΝ Β. GIUNTA

Venetia, 31 Ἰανουαρίου 1543

ASV, Notai di Venezia, Agostino Pellestrina, b. 10638, φ. 12^v - 13^r

1543 die mercurii ultimo januarii ad Cancellariam

- Dominus Nicolaus Sofiano quondam domini Pauli, nobilis Corcyrensis, omni meliore modo quo potuit constituit et solemniter ordinavit suum verum comissum et legitimum procuratorem dominum Candinum Trivoli, nobilem Corcyrensem, filium domini
- 5 Jacobi presentem et acceptantem spetialiter et expresse, ad omnes lites, causas et differentias, quas ipse constituens habet et habere potet cum quibuscumque ubique existentibus quacumque ratione et causa. Item ad nomen ipsius constituentis et pro eo
- 10 exequendum et executioni miti faciendum in omnibus et per omnia instrumentum compositionis et accordii inter ipsum dominum constituentem ex una et dominum Benedictum Zonta, librarium Rome, manu ut dicitur domini Jacobi Apozello, notarii Rome, prout in eo. Et si oportuerit exigendum tam hic Venetiis quam
- 15 alibi ubique et Rome omnem denariorum, rerum et bonorum summam et quantitatem ipsi domini constituenti debitam et spectantem et de exatis quietationem. Et ad comparendum coram quocumque iudicio, officio, collegio, consilio et magistratu Veneto, ecclesiastico et seculari, et extra ubique coram quocumque iudice et
- 20 iudicante, ad agendum, defendendum, lites contestandum, placitandum, petendum, respondendum, probandum et opponendum

terminos advocatos et dilationes tollendum, in animam suam
 jurandum sententias intromissas, suspensas, taxatas; sequestra,
 precepta et acta quolibet fieri faciendum, exequendum appellan-
 dum et prosequendum, cum facultate paciscendi, transigendi,
 25 comparendi et compromittendi de jure et de facto more veneto
 et in appellatione, nec non substituendum unum et plures procu-
 ratores et illos revocandum. Et generaliter.

Testes miser Antonius murarius Bergomensis
 quondam ser Andreae

ser Batista quondam ser Francisci de contrà sancti Vitalis

3

ΠΛΗΡΕΞΟΥΣΙΟ ΤΟΥ Ν. ΣΟΦΙΑΝΟΥ
 ΣΤΟΝ Φ. TRAMEZZINO ΣΧΕΤΙΚΟ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΟΥ
 ΜΕ ΤΟΝ Β. GIUNTA

Βενετία, 19 Σεπτεμβρίου 1543

ASV, Notai di Venezia, Agostino Pellestrina, b. 10638, φ. 226r

1543 die mercurii 19 septembris ad Cancellariam

Dominus Nicolaus Sofiano q. domini Pauli, nobilis corci-
 rensis, omni meliori modo quo potuit constituit suum procura-
 torem legitimum dominum Franciscum Tramezinum, mercatorem
 librorum, Rome comorantem ad signum Sibille, absentem tam-
 5 quam presentem spetialiter et expresse, ad nomen dicti consti-
 tuentis et pro eo exequendum et executioni miti faciendum in
 omnibus et per omnia instrumentum compositionis et accordii
 inter ipsum dominum Nicolaum constituentem ex una et domi-
 num Benedictum Zonta librarium Rome prout in eo, ad quod
 10 relatio habeatur manu, ut dicitur, domini Zacomi Apozello, nota-
 rii Rome, et ad exigendum a domino Jacobo Apozello ponzones
 impressorie penes ipsum existentes, et a domino Benedicto Zonta,
 librario Rome, omne et totum id quod continetur in post allegato
 in instrumento, vel stagnos impressorie lingue grece et omnes dena-
 15 riorum sumas et quantitates ipsi constituenti debitas et spectantes
 et de exatis omnibus quietationem. Et si erit opus comparandum
 coram quocumque iudice, iudicante et magistratum ecclesiastico
 et seculari Rome et alibi ubique, ad agendum, defendendum, li-
 tes contestandum, placitandum, petendum, respondendum, pro-

- 20 bandum et opponendum terminos advocatos et dilaciones tollendum, in animam suam jurandum sententias intromissas, suspensas, taxatas; sequestra precepta et acta quelibet fieri faciendum, exequendum, appellandum et prosequendum, cum potestate substituendi unum et plures procuratores et illos revocandum pro nomine.

testes dominus Victor Petretinus quondam domini Augustini.
ser Constantinus de Creta quondam ser Nicolai.

4

ΠΑΗΡΕΞΟΥΣΙΟ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΡΕΛΙ
ΣΤΟΝ Κ. ΣΙΓΟΥΡΟ ΣΧΕΤΙΚΟ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΟΥΣ
ΜΕ ΤΟΝ Ν. ΜΑΛΑΞΟ

Βενετία, 30 Νοεμβρίου 1558

ASV, Notai di Venezia, Paolo de Grandis, b. 6487, 232^r - v

Die dicta Venetiis ad Cancellariam et cetera
{30 novembris 1558}

- Domini Hipolitus et Georgius Barelli, fratres quondam domini Mathei, Venetiis agentes eorum propriis nominibus, ac vice et nomine [Nicolai] et Joannis fratrum suorum de fraterna absentes pro quibus... ipsorum de rato et rata habitione promittunt
- 5 in eorum... bonis, agentes suis et dictis nominibus, ut successores, ut dixerunt, in bonis et parte quondam reverendi domini pape Basili, eorum fratris, olim capellani ecclesie sancti Georgii nationis grecorum in hac civitate, omni meliori modo quo poterunt solemniter constituerunt dominum Constantinum Seguro de
- 10 Zacyntho, absentem tamquam presentem, eorum procuratorem et comissum spetialiter et expresse ad ipsorum constituentium nomine et pro eis petendum et recipiendum a reverendo domino Nicolao Malachso, prothopapa olim Nauplii, unam capsam librorum grecorum alias eidem missorum a predictis quodam
- 15 reverendo domine papa Basilio et predicto domino Hypolito, in qua quidem capsam extabant libri intitupati Antologii ad sumam sexaginta et libri intitupati Othoici quinquaginta; item libri intitupati Psalmisti quinquaginta et libri intitupati Ermologii quinquaginta; item Misse in rotulis ad sumam quinquaginta; item libri di-

20 cti Spani ad sumam quinquaginta ; una cum nonnullis Calendariis
 et lunariis, de quibus quidem Antologiis idem reverendus domi-
 nus Nicolaus retinere debet in se viginti, vigore unius chyrographi
 facti, ut asseritur, per dictum quondam reverendum dominum pa-
 25 patem Basiliū, eorum fratrem, et ipsam capsam una cum li-
 bris predictis seu partem illorum aut vallorem ipsorum, in tue-
 ntum quod ipsos libros alienasset tam pro parte quam pro resto
 accipiendum et de receptis et habitis finem et quietationem faci-
 endum. Item ad omnes et singulas eorum lites et causas tam mo-
 30 tas quam movendas contra quoscumque et tam in agendo quam in
 defendendo comparendum pro promissis et quolibet premissorum
 si fuerit opus coram quibuscumque clarissimis et magnificis re-
 ctoribus iudicantibus et magistratibus Candide et insule Crete,
 ad agendum, petendum, defendendum, respondendum, placitan-
 35 dum, causandum et allegandum terminos advocatos, precepta et
 interdicta tollendum, legem petendum, probandum et reprob-
 andum, producendum, opponendum, sententiandum, appellandum
 et prosequendum et in eorum animas suis et dictis nominibus,
 jurandum, protestandum et denuntiandum, expensas petendum
 40 procuratores loco sui et revocandum. Et generaliter. In predictis
 et circa predicta omnia alia necessaria et oportuna faciendum
 que ipsimet constituentibus suis et dictis nominibus facere possent,
 si adessent. Promittentes habere et tenere firmum et ratum quic-
 45 quit per dictum constitutum et substituendos ab eo factum fue-
 rit, vigore huius mandati sub obligatione omnium suorum bono-
 rum presentium et futurorum.

[dominus] Nicolaus Pellicapsi quondam domini Georgii de Zacyntho
 fidem faciens de predictis constituentibus et

[dominus] Demetrio Georgii de Nauplio marangonus Arsenatus.